

Theorie en mentaliteit in de historiografie van Zuid-Afrika

Gezien de tegenwoordige positie van Zuid-Afrika in de wereld, is het niet verwonderlijk dat de aandacht van historici in de laatste tijd vooral uit is gegaan naar de sociaal-economische ontwikkelingen van dat land in de laatste honderd jaar. Zowel de apartheidspolitiek, als duidelijke afwijking van de huidige politieke normen, als de gigantische sociale veranderingen die volgden op de ontdekking van goud en diamant leverden de onderwerpen en de inspiratie voor een omvangrijke literatuur. Maar zelfs op dit beperkte terrein is het onderzoek nog vol tegenstrijdigheden. In veel structurele analyses van de Zuidafrikaanse samenleving wordt een beeld gepresenteerd van een maatschappij waarin vooral het leven van de zwarte bevolking rigoreus gereguleerd lijkt te zijn. Dit lijkt moeilijk in overeenstemming te brengen met de veelvormigheid van individuele ervaringen zoals die door veel sociaal-historici zijn opgetekend. In dit artikel willen wij een kort overzicht geven van de recente Zuidafrikaanse historiografie; wij gaan er daarbij vanuit dat het door ons gesignaleerde gebrek aan overeenstemming tussen de verschillende stromingen in feite een weerspiegeling is van de Zuidafrikaanse werkelijkheid, aangezien de opeenvolgende Zuidafrikaanse regeringen nooit in staat zijn geweest hun onderdanen een zo allesomvattend systeem op te leggen als zij wel wilden.

I

Twee thema's hebben het debat over de structuur van de twintigste-eeuwse Zuidafrikaanse samenleving beheerst. Het eerste behandelt de kapitalistische transformatie, aanvankelijk vooral teweeg gebracht door de mijnbouw, later ook in toenemende mate door de landbouw en de secundaire industrie. Het tweede thema is de specifieke afbakening van de maatschappij, vooral langs raciale lijnen die uiteindelijk bekend zou worden onder de naam apartheid. Tot in de jaren zestig was er een belangrijke stroming, vooral onder economen, die ervan uitging dat deze twee ontwikkelingen tegenstrijdig waren, dat apartheid de voortgang van het land tegenhield en uiteindelijk zou verschrompelen naarmate de behoefte aan een grote binnenlandse markt en aan meer geschoolde arbeiders het systeem economisch gesproken steeds minder rationeel zou maken. Apartheid werd gezien als het gevolg van een racistische ideologie, die zich in de pre-industriële periode van Zuid-Afrika's koloniale periode had ontwikkeld bij vooral de Afrikaans sprekende blanke gemeenschap. Deze ideologie zou niet langer functioneel zijn in een moderne industriële staat. Kapitalisme en

vrijheid waren immers niet van elkaar te scheiden begrippen.¹

Deze visie is niet volledig verdwenen en kan zeker in het bedrijfsleven nog op aanhangers rekenen,² maar een nieuwe generatie wetenschapsbeoefenaars, sterk geïnspireerd door het marxisme, heeft er zware en voor een deel overtuigende kritiek op uitgeoefend. Deze historici constateerden dat Zuid-Afrika zich ondanks de apartheid in korte tijd heeft ontwikkeld van een min of meer achtergebleven landbouwkolonie tot een belangrijke industriële macht met een zeer efficiënte agrarische sector. Buiten Europa en Noord-Amerika hebben dat soort ontwikkelingen zich maar zelden voorgedaan.³ Daar kwam nog bij dat in de jaren zestig alleen Japan een snellere economische groei had gekend.⁴ De conclusie lag voor de hand: de politiek van de opeenvolgende Zuidafrikaanse regeringen, met inbegrip van hun rassenspolitiek, was in feite zeer gunstig geweest voor de ontwikkeling van de Zuidafrikaanse variant van het kapitalisme. Deze politiek had misschien belemmerend gewerkt op de opbouw van een geschoolde beroepsbevolking, maar was er wel in geslaagd een onderworpen en half geschoold arbeidsreservoir te creëren dat bovendien omvangrijk genoeg was om de lonen laag te houden. Voor de mijneigenaren en de blanke boeren was dit veel belangrijker.

Vooraf in de goudmijnen, met hun specifieke kostenstructuur, was arbeidscontrole hard nodig. Aan de ene kant is goud geen gewoon consumptieartikel, maar uiteindelijk 's werelds betaalmiddel, waardoor een toename van de kosten niet doorberekenbaar kan worden aan de consumenten. De mogelijkheid om winst te maken hangt dan af van de mogelijkheid de produktiekosten laag te houden. Aan de andere kant is het weliswaar zo dat in Zuid-Afrika grote hoeveelheden gouderts worden gevonden, maar is datzelfde erts arm aan goud, wat de inzet van zeer veel arbeiders noodzakelijk maakt. De combinatie van deze twee factoren maakte de hoogte van de lonen tot de voornaamste zorg van de Zuidafrikaanse mijneigenaren. Aangezien de mijnen de kurk zijn waarop Zuid-Afrika drijft is de gang van zaken rond de mijnen zeer belangrijk voor de staat als geheel.⁵

De blanke boeren – dat wil zeggen zij die landbouwgrond in bezit hadden buiten de 13% van de grond die bestemd was voor de Afrikaanse reservaten – werden met vergelijkbare problemen geconfronteerd. De enorme groei van de Zuidafrikaanse binnenlandse markt als gevolg van de vroeg-twintigste-eeuwse urbanisatie gaf hun grote mogelijkheden. Er was sprake van een gestage produktiegroei en de bestaande arbeidsverhoudingen, waarbij zwarte families als pachters werden ingezet, maakte plaats voor organisatievormen waarbij de blanke grondeigenaren juist wel zelf de

¹ De duidelijkste voorbeelden van deze visie zijn te vinden in Ralph Horwitz, *The Political Economy of South Africa* (Londen 1967) en M.C. O'Dowd, 'South Africa in the Light of the States of Economic Growth' in: A. Leftwicht ed., *Economic Growth and Social Change* (Londen 1974) 29-43.

² Zie de gedachtenwisseling tussen Hermann Giliomee en Ken Owen in: Hermann Giliomee, *The Parting of the Ways* (Cape Town 1982) 65-87.

³ Stanley Trapido, 'South Africa in a comparative study of Industrialisation', *Journal of Development Studies* 7 (1970) 309-321.

⁴ F.A. Johnstone, 'White Prosperity and White Supremacy in South Africa today', *African Affairs* 69 (1970) 124-140.

⁵ De belangrijkste recente werken zijn David Yudelman, *The Emergence of Modern South Africa: State, Capital and the Incorporation of Organised Labour on the South African Gold Fields, 1902-1939* (Hamden (Connecticut en Johannesburg 1984) en Duncan Innes, *Anglo-American and the Rise of Modern South Africa* (Londen etc. 1984).

produktie organiseerden.⁶ Zonder grootscheepse mechanisatie kon dit alleen wanneer de arbeiders in voldoende aantallen en tegen lage lonen op het land bleven. Gezien het feit dat migratie naar de steden aantrekkelijk was, op grond van de lonen en de—vaak bedrieglijke—toekomstverwachtingen, wilden de boeren bestuursmaatregelen om de mobiliteit van hun ondergeschikten te beperken. Een bijkomend voordeel hiervan was dat de boeren niet langer hoefden te vrezen dat hun arbeiders hoger loon zouden gaan vragen, aangezien zij geen mogelijkheid hadden om ander werk te verrichten.

Het systeem van arbeidsorganisatie had dan ook twee enigszins tegenstrijdige taken. Het moest er enerzijds voor zorgen dat arbeiders tegen lage loonkosten kwamen werken en anderzijds de Afrikanen in fysiek, sociaal en politiek opzicht op hun plaats houden. In de ogen van de nieuwe garde van radicale historici is het overgrote deel van de segregatie en apartheidswetgeving bedoeld om deze doelstellingen te bereiken. Door middel van een reeks wetten werd de positie van een ieder in de door blanken beheerste economie vastgelegd.⁷ Een eerste aanzet hiertoe was de *Natives Land Act* in 1913 (drie jaar nadat door het ontstaan van de Unie voor het hele land geldende wetten mogelijk waren geworden), gevolgd door het bevestigen van de stedelijke segregatie in 1923, en een voortdurende versterking van de paswetten. Langzamerhand werd zo het leven van de Afrikaanse bevolking aan regels onderworpen.

Dit proces was onlosmakelijk verbonden met het systeem van trekarbeid, dat werd toegepast in een breed scala van economische activiteiten, van de goudmijnen tot de kreeftenvisserij. Dit hield in dat arbeidskrachten werden onttrokken aan de reservaten, die 13% van het land die nog beschikbaar was voor de Afrikanen, of van buiten de landsgrenzen werden gehaald om een nauw omschreven arbeidscontract te vervullen. Als dit contract was afgelopen moesten zij terugkeren. Dit is in feite de kern van het moderne apartheidssysteem, omdat de reservaten nu, volgens de Zuidafrikaanse regering, beschouwd moeten worden als onafhankelijke landen. De radicale historici menen dat dit systeem tot gevolg heeft gehad dat de arbeidskosten laag bleven, aangezien de zogenaamde reproductiekosten van de arbeid (anders gezegd de kosten die nodig zijn om zowel de volgende generatie arbeiders groot te brengen als voor de ouden van dagen te zorgen) door de niet-kapitalistische economie van de reservaten opgebracht konden worden, oftewel door de vrouwen van de arbeiders. De kapitalistische werkgevers hoefden geen loon te betalen waarmee de hele familie onderhouden kon worden.⁸

Het zal duidelijk zijn dat dit een zeer summiere weergave is van de radicale kritiek. Er gaat een aanzienlijke overtuigingskracht van uit, maar er wordt zeker geen verklaring geboden voor alle aspecten van de Zuidafrikaanse samenleving. De marxistische

⁶ Zie vooral Michael Morris, 'The Development of Capitalism in South African Agriculture: Class Struggle in the Countryside', *Economy and Society (EaS)* 3 (1976) 292-343; *ibid.*, *Apartheid, Agriculture and the State: the Farm Labour Question* (Cape Town 1977) en de verschillende bijdragen in W. Beinart en P. Delius ed., *Putting a Plough to the Ground: Agrarian Transformation in South Africa, 1860-1920* (Johannesburg en Londen (te verschijnen)).

⁷ Marian Lacey, *Working for Boroko: the Origins of a Coercive Labour System in South Africa* (Johannesburg 1981).

⁸ H. Wolpe, 'Capitalism and Cheap Labour Power: from Segregation to Apartheid', *EaS* (1974) 425-456.

vooronderstellingen werpen een groot aantal vragen op, vooral met betrekking tot de plaats van de blanke arbeiders. Hoe kan bijvoorbeeld een groep, die objectief gesproken tot de arbeidende klasse behoort, in een kapitalistische samenleving zulke duidelijke voorrechten genieten?⁹ Bovendien weten de radicale historici moeilijk raad met zaken als racisme en nationalisme. Er is een tendens om alles te herleiden tot het economische, wat kan leiden tot uitspraken als: 'such a race system... must be some disguised form of something else'.¹⁰ Binnen deze traditie moet immers de rol van ideeën weggeredeneerd worden en zeker niet serieus worden genomen als een mogelijke verklaring. Uiteindelijk leidt een dergelijk betoog er al snel toe dat iedere ontwikkeling die in het voordeel van de Zuidafrikaanse kapitalisten is, daardoor ook door henzelf in het leven moet zijn geroepen. Tegen een dergelijke visie is echter historisch gezien wel het een en ander in te brengen. Dit is het meest duidelijk met betrekking tot het systeem van trekarbeid. Dit ontstond net zo goed omdat het Afrikaanse familiehoofden de mogelijkheid gaf de controle over hun ondergeschikten te handhaven, terwijl zij geld en goederen verwierven in de kapitalistische economie, als vanwege de wezenlijke behoeften van de mijnbouw.¹¹ Ook de ontwikkelingen op het blanke platteland en in de zwarte woonwijken worden alleen bekeken in het kader van hun functionaliteit voor het blanke regime, vergeten worden de gevolgen van deze ontwikkelingen voor het leven, de cultuur en de sociale organisatie van de Afrikaanse bevolking. De kritiek op de te grote aandacht voor alleen de economische structuur is door Marks en Rathbone heel in het kort als volgt samengevat: 'We are beginning to understand the political economy of industrial South Africa, yet we have little knowledge of how, in this hostile environment, Africans survived as autonomous human beings.'¹²

II

Deze uitspraak wijst op een fundamenteel, door sommige marxistisch geïnspireerde historici vaak maar moeilijk begrepen, gegeven in de Zuidafrikaanse geschiedenis. De Zuidafrikaanse samenleving is niet ontstaan op bevel van staat, mijnheer en boer, maar uit de wisselwerking van hun behoeften met de wensen en de druk van de Afrikaanse bevolking. De staat is nooit sterk genoeg geweest om de Afrikaanse bevolking iedere controle over belangrijke aspecten van het leven te ontnemen, en in de ruimte die zo overblijft is de verwante maar ook totaal andere Zuidafrikaanse geschiedenis ontstaan, en ook een andere historiografie. Hierin wordt de Zuidafrikaanse geschiedenis niet meer gezien in mechanistische functionalistische termen,

⁹ e.g. Robert H. Davies, *Capital, State and White Labour in South Africa 1900-1960: a Historical Materialist Analysis of Class Formation and Class Relations* (Brighton 1979).

¹⁰ F.A. Johnstone, *Class, Race and Gold: a Study of Class Relations and Racial Discrimination in South Africa* (Londen 1976).

¹¹ William Beinart, 'Joyini Inkomo: Cattle Advances and the Origins of Migrancy from Pondoland', *Journal of Southern African Studies (JSAS)* 5 (1979) 199-219; Patric Harries, 'Kinship, Ideology and the Nature of pre-Colonial Labour Migration from the Delagoa Bay Hinterland to South Africa up to 1895' in: Shula Marks en Richard Rathbone ed., *Industrialisation and Social Change in South Africa; African Class Formation, Culture and Consciousness 1870-1930* (Londen 1982) 142-167.

¹² Marks en Rathbone ed., *Industrialisation*, 1.

¹³ Marks en Rathbone ed., *Industrialisation*, 4. Zie bijvoorbeeld ook: Belinda Bozzoli ed., *Town and Countryside in the Transvaal* (Johannesburg 1983) en Colin Bundy en William Beinart, 'Hidden Struggles; Rural Politics in South Africa' (ongepubliceerde paper).

maar wordt er veel meer aandacht besteed aan de belevingswereld van alle Zuidafrikanen.¹³ Op grond van bovenstaande overwegingen richt het onderzoek van een nieuwe groep, overigens ook marxistisch geïnspireerde, sociaal-historici zich op heel nieuwe onderzoeksterreinen. Omdat verschillende elementen van het latere apartheidssysteem niet meer gezien worden als uitsluitend het resultaat van het streven van kapitalistische mijneigenaren naar controle over hun arbeiders, wordt veel aandacht besteed aan die groepen binnen de blanke samenleving die juist geen belang hadden bij de geleidelijke ontwikkeling van bijvoorbeeld trekarbeid en de reserves. In hetzelfde kader wordt veel onderzoek gedaan naar de wijze waarop sommige Afrikanen juist wisten de profiteren van de economische ontwikkelingen.

Ten slotte houden velen zich bezig met de ervaringswereld van de Afrikanen en vooral het verzet tegen de toenemende onderdrukking. Het betekent een sterke nadruk op lokaal onderzoek. 'If the debates on race and class, on segregationist ideology and practice, and on the nature and role of the state are to be rescued from the sterility into which they have drifted, then detailed studies of class relations and their transformation on a local level are required.'¹⁴ Het betekent waar mogelijk gebruik te maken van de methoden van orale geschiedenis. Het betekent aandacht voor kleine details uit het dagelijks leven die zich aan de aandacht van de meeste historici onttrekken. Vandaar dat Deborah Gaitskell aandacht schenkt aan gebedsbijeenkomsten waar Afrikaanse moeders bidden voor het behoud van de maagdelijkheid van hun dochters,¹⁵ vandaar dat David Coplan onderzoek verricht naar de ontwikkeling van de zwarte muziek in Johannesburg,¹⁶ vandaar een studie over de geschiedenis van het zwarte voetbal in Zuid-Afrika.¹⁷

Juist deze aandacht voor details en de nadruk op lokaal onderzoek en het unieke van plaatselijke ontwikkelingen maakt het heel moeilijk in algemene zin op het onderzoek van de sociaal-historici in te gaan. Op de volgende bladzijden zullen we proberen een aantal onderwerpen nader uit te werken; we hebben daarbij niet de pretentie volledig te zijn, noch de pretentie het werk van de sociaal-historici volledig recht te doen.

Achtereenvolgens zullen aan de orde komen: de situatie van de zwarte boeren op blank gebied, de ontwikkelingen in de reservaten, de stedelijke ontwikkelingen en het proces van zwarte bewustwording en verzet.

III

In het recente onderzoek naar de veranderende positie van zwarte boeren op het blanke platteland is vooral het werk van Colin Bundy van groot belang geweest.¹⁸

¹⁴ Tim Keegan, 'The Sharecropping Economy, African Class Formation and the Natives Land Act of 1913 in the Highveld Maize Belt' in: Marks en Rathbone ed., *Industrialisation*, 195-212, aldaar 195.

¹⁵ Deborah Gaitskell, 'Wailing for Purity: Prayer Unions, African Mothers and Adolescent Daughters, 1912-1940' in: Marks en Rathbone ed., *Industrialisation*, 338-357.

¹⁶ David Coplan, 'The emergence of an African Working Class Culture' in: Marks en Rathbone ed., *Industrialisation*, 358-375; David Coplan, 'The African Performer and the Johannesburg Entertainment Industry: The Struggle for African Culture on the Witwatersrand' in: Belinda Bozzoli ed., *Labour, Townships and Protest, Studies in the Social History of the Witwatersrand* (Johannesburg 1979) 183-218.

¹⁷ Tim Couzens, 'An Introduction to the History of Football in South Africa', in: Bozzoli ed., *Town and Countryside*, 198-214.

¹⁸ Colin Bundy, *The Rise and Fall of the South African Peasantry* (London 1979).

Bundy heeft er op gewezen dat met de ontwikkeling van de mijnbouw en de daardoor begonnen commercialisering van het platteland ook en juist de zwarte boeren een belangrijke rol konden spelen. Belangrijkste oorzaak daarvan is geweest het gebrek aan kapitaal bij de blanke landbezitters; door dit gebrek aan kapitaal lag de beste mogelijkheid voor de boeren om toch winst te maken er in gebruik te maken van de kennis en de arbeidskracht van de Afrikaanse boeren.

In grote delen van het Zuidafrikaanse hoogland is de tijd die geschikt is om het land te ploegen kort. Een boer is daarom wel verplicht gebruik te maken van een groot aantal door ossen getrokken ploegen; door kapitaalgebrek kon hij die in het algemeen niet betalen, dus moest hij wel gebruik maken van de ossen en ploegen van de Afrikanen.¹⁹ Dezen konden als *sharecroppers* vaak zeer gunstige contracten bij de boeren bedingen. 'Very few of us Boers can afford to keep more than one span of oxen to plough with... This means that in our extremely short ploughing season we cannot bring a sufficient proportion of land under cultivation... The farmer therefore gives one or more of these natives who own perhaps three spans between them a certain amount of land to plough.'²⁰ Omdat Afrikanen geen land mochten bezitten op blank gebied hadden zij hun geld vaak geïnvesteerd in vee. Het recht om vee op blank land te laten grazen werd in de boerenrepublieken waar weidegrond een weinig schaars artikel was ook gemakkelijk gegeven.²¹ In de Oranje Vrijstaat bijvoorbeeld waren het juist de grootgrondbezitters die omvangrijke zwarte boerengemeenschappen op hun land wilden houden en die daarom tegen de zogenaamde Plakkerswetgeving waren. Deze wetten zouden zwarte boeren verbieden in te grote concentraties te gaan wonen.²² Deze ontwikkeling werd versterkt door de oorlog van 1899-1902. Zowel blanke als zwarte boeren hadden in deze periode zwaar te lijden; grote delen van het land werden vernietigd, een groot deel van de veestapel ging verloren. In de na-oorlogse situatie konden de zwarte *sharecroppers* zich aanvankelijk echter veel sneller herstellen dan de blanke boeren. Nog meer dan tevoren waren blanke boeren afhankelijk geworden van zwarte boeren om hun land rendabel te kunnen exploiteren.²³

Belangrijk is in dit kader ook de positie van de landloze blanke 'bijwoners'. In de Afrikaner republieken hadden zij lange tijd een min of meer beschermde positie gekend, waar nodig in oogsttijd ingezet als extra arbeiders, vaker min of meer een opzichtersfunctie vervullend. Deze bijwoners kwamen door de commercialisering van de landbouw meer en meer in een concurrentiepositie terecht met de zwarte boeren. In deze concurrentiestrijd bleken zij niet in staat de zwarte boeren het hoofd te bieden. De zwarte landarbeiders waren in de eerste plaats betere landbouwers. Zij kenden het land en hadden zich ook in hun oorspronkelijke gemeenschap altijd met landbouw en vooral met maïsteelt bezig gehouden.²⁴ Het merendeel der blanke boe-

¹⁹ Keegan, 'Sharecropping Economy', 200.

²⁰ Keegan, 'Sharecropping Economy', 199.

²¹ Bundy, *Rise and Fall*, 151.

²² Keegan, 'Sharecropping Economy', 200.

²³ Tim Keegan, 'The Restructuring of Agrarian Class Relations in a Colonial Economy: the Orange River Colony, 1902-1919', *JSAS* 5 (1979) 234-254, aldaar 238.

²⁴ Bundy, *Rise and Fall*, 239; Ted Matsetela, 'The Life Story of Nkgono Mma-Pooc: Aspects of Sharecropping and Proletarianisation in the Northern Orange Free State, 1890-1930' in: Marks en Rathbone ed., *Industrialisation* 212-238.

ren had voornamelijk ervaring in de veeveelt. Een tweede misschien nog wel groter voordeel voor de zwarte boeren was dat zij wel en de blanken niet de arbeidskracht van hun familieleden in konden schakelen. 'With us blacks, I would go out into the fields with my husband and perhaps with my children if they were already old enough. With the Boers as bywoners it was different. Normally their wives couldn't go out into the fields to hoe. The husband would have to do the hoeing alone'²⁵ Opvallend is het gemak waarmee deze zwarte pachters van boerderij naar boerderij konden trekken, en even opvallend is het dat althans volgens de mondelinge overleveringen onderhandelingen tussen blank en zwart op voet van gelijkheid werden gevoerd.²⁶ Dit is begrijpelijk wanneer Keegan gelijk heeft met zijn bewering dat de surplusextractie van de zwarte boeren een *conditio sine qua non* was voor de kapitaalformatie in de blanke landbouw.²⁷

De pogingen het bestaan van een klasse onafhankelijke zwarte boeren onmogelijk te maken hebben daarom dan ook geleid tot heftige conflicten binnen de blanke gemeenschap. Aan de ene kant stonden daarbij de moderne kapitalistische boeren. Voor hen was het bestaan van zwarte boeren een bedreiging omdat potentiële arbeidskrachten zo buiten hun bereik bleven. Armere blanke boeren, die niet het kapitaal bezaten om zelf nieuwe vormen van commerciële landbouw op gang te brengen bleven afhankelijk van de arbeid van hun *sharecroppers*.²⁸

De *Native Lands Act* betekende in dit opzicht een overwinning voor de grote kapitaalcrachtige boeren. Het is echter opvallend dat uit mondelinge overleveringen blijkt dat velen het bestaan als *sharecropper* tot in de jaren vijftig vol hebben kunnen houden, een duidelijk teken hoe afhankelijk veel blanke boeren waren van de arbeid van zwarte boeren.²⁹

Niet overal stonden overigens blanke boeren op bovengenoemde wijze tegenover elkaar. Soms waren het vooral de kleine boeren, die land hadden dat te gering in omvang was om *sharecropping* rendabel te maken, die de concurrentie van Afrikanen vreesden en die deze wetten steunden.³⁰

Ook buiten de boerengemeenschappen waren de meningen over de *Natives Land Act* verdeeld. In het algemeen waren diegenen die handel dreven met de zwarte boeren tegenstanders van de nieuwe wet, de mijneigenaren zoals we al weten waren voorstanders.³¹

Dit korte overzicht geeft al aan dat de wetgeving die uiteindelijk de positie van de zwarte boeren zou ondermijnen, niet het resultaat is geweest van een algemeen streven binnen de blanke gemeenschap. De commercialisering van het platteland creëerde talloze nieuwe mogelijkheden voor zwarte boeren, die dankzij hun ervaring in de landbouw ook op grote schaal konden profiteren. Dit niet alleen ten eigen bate, maar ook ten voordele van veel blanke boeren. Nadelig was deze ontwikkeling in eerste instantie voor de armsten binnen de blanke gemeenschap, de bijwoners en de boeren

²⁵ Matsetela, 'Life Story', 226.

²⁶ Malete Nkadimeng en Georgina Relly, 'Kas Maine: The Story of a Black South African Agriculturalist' in: Bozzoli ed., *Town and Countryside*, 89-108, aldaar 97.

²⁷ Keegan, 'Sharecropping Economy', 201.

²⁸ Keegan, 'Sharecropping Economy', 202.

²⁹ Nkadimeng en Relly, 'Kas Maine', 297.

³⁰ Keegan, 'Restructuring of Agrarian Class Relations', 237.

³¹ Keegan, 'Restructuring of Agrarian Class Relations', 237.

met een minimaal stuk land. Later kwam er ook toenemend verzet van de kant van de rijke kapitaalkrachtige boeren, hoewel deze groep zoals het voorbeeld van de Oranje Vrijstaat al liet zien geen gesloten front vormde.

IV

Het thuislandensysteem is een van de meest gekritiseerde elementen van het apartheidssysteem. De zwarte bevolking kan in schijnbare vrijheid een eigen bestaan opbouwen, maar heeft tegelijkertijd onvoldoende economische bestaansmogelijkheden, wat de mannelijke bevolking dwingt tegen lage lonen trekarbeid te verrichten. Hier vinden we een arbeidsorganisatie die tegelijkertijd zeer gunstig is voor de ondernemers, die immers in hun lonen niet het onderhoud van de familie moet betalen, als zeer ongunstig voor de Afrikaanse bevolking, zowel economisch als sociaal; denk alleen maar aan de ontwrichting van de Afrikaanse gezinnen. Het feit dat het thuislandensysteem nu een uitermate gunstige situatie voor de Europese ondernemers heeft gecreëerd wil echter in de ogen van de nieuwe sociaal-historici niet zeggen dat het systeem ook is ontstaan onder druk van de ondernemers, daarin gesteund door een staat die de ondernemersbelangen behartigde. Ook hier was de werkelijkheid gecompliceerder. In de woorden van William Beinart: '...the nature of accumulation in South Africa was deeply affected by the dynamic of relationships in African societies'.³² Met andere woorden: het systeem van trekarbeid ontstond ook en vaak zelfs in de eerste plaats omdat hetzij de stamhoofden hetzij hun ondergeschikten hetzij beiden belang hadden bij een systeem van trekarbeid. Ook hier geldt dat er (nog) geen algemeen beeld is. De mate waarin en de wijze waarop Afrikanen bij de Zuidafrikaanse economie en het systeem van trekarbeid betrokken raakten verschillen van geval tot geval. We kunnen dit het beste aan de hand van voorbeelden duidelijk maken.

Patrick Harries schreef een in dit opzicht zeer interessante en kenmerkende studie over het ontstaan van trekarbeid in de omgeving van de Delagoa baai in Mozambique.³³ De sociale organisatievorm rond Delagoa baai was gebaseerd op verwantschap. Produktie-eenheid en verwantschapsgroep kwamen overeen. Beschikkingsrecht over vrouwenarbeid vormde de sleutel tot het systeem. Arbeid van vrouwen op het land was belangrijk omdat de mannen hierdoor in de gelegenheid werden gesteld zich bezig te houden met de jacht of met de handel. In deze polygame samenlevingen was ook de macht van de *chiefs* in tweeërlei opzicht afhankelijk van vrouwen. In de eerste plaats bond hij de *headmen* of gezinshoofden (in de uitgebreide betekenis van het woord) via huwelijken met vrouwelijke familieleden aan zich, in de tweede plaats hadden zij een belangrijke rol bij het uithuwelijken van vrouwen. Stam- en gezinshoofden beheersten de gemeenschap omdat zij de uiteindelijke controle hadden over vrouwen, grond en gereedschappen. In de loop van de negentiende eeuw dreigden de traditionele belangrijke bestaansmiddelen weg te vallen. Het wild werd schaars en daarmee viel de vroeger zo belangrijke handel in huiden en ivoor weg. In dezelfde periode werd de veestapel gedecimeerd door runderpest. Als middel om bruidsprij-

³² William Beinart, *The Political Economy of Pondoland 1860 to 1930* (Johannesburg 1982).

³³ Harries, 'Kinship'.

zen te betalen en dus vrouwen te verwerven werd geld zo binnen de samenlevingen rond Delagoa Baai van steeds groter belang. Trekarbeid werd hierdoor een belangrijk middel om aan geld te komen. Belangrijk hierbij is dat geld alleen een middel was om vrouwen aan te schaffen; het ging hier niet om kapitaalaccumulatie in kapitalistische zin.

De stamhoofden hadden niet alleen een passief belang bij de trekarbeid, zij speelden ook een actieve rol. Zij waren het vaak die de contracten regelden, zij waren het die in afwezigheid van de arbeiders garant stonden voor de veiligheid van vrouwen en kinderen en het bezit garandeerden. Voor de trekarbeiders bleef daardoor nog lange tijd een terugkeer naar een bestaan buiten de loon-economie mogelijk. Dit betekende weer dat de onderhandelingspositie van de trekarbeiders sterk bleef.

Harries concludeert dan ook dat in de negentiende eeuw trekarbeid voor de ondernemers relatief duur was. De terugkeer van arbeiders naar hun oorspronkelijke woongebied was niet het idee van de blanke mijnheeraren maar kwam voort uit de Afrikaanse samenlevingen zelf. Ook de belangrijke rol van vrouwen in het productieproces in de thuislanden is geen vinding geweest van de mijnheeraren.

De werkelijkheid van de negentiende-eeuwse migratie was ingewikkelder dan op grond van de twintigste-eeuwse verwording van dit systeem zou mogen worden verwacht. In de omgeving van Delagoa baai waren het niet de mijnheeraren die in eerste instantie de trekarbeid organiseerden, maar was trekarbeid veeleer het resultaat van interne ontwikkelingen binnen de Afrikaanse gemeenschap, waarbij niet alleen het streven van de hoofden om het bruidsprijsstelsel, waarop immers hun macht voor een groot deel gebaseerd was, een belangrijke rol speelde, maar ook in een later stadium de ontevredenheid van velen over de dubbele uitbuiting waaraan zij onderworpen waren. Trekarbeid werd zo een mogelijkheid zich te onttrekken aan de macht van *chiefs* en *headmen*. Dat dit het geval was blijkt uit het feit dat rond 1890 de helft van de mannelijke bevolking als trekarbeider werkzaam was in Zuid-Afrika, waarbij 30 tot 40% zich permanent gevestigd had.³⁴

Ook anderen zoals bijvoorbeeld Bundy en Beinart hebben niet alleen de autonomie van de ontwikkelingen binnen de Afrikaanse samenlevingen maar ook de verscheidenheid daarvan benadrukt. Zij menen dat een ruimer begrip alleen verworven kan worden door meer gedetailleerd lokaal onderzoek.³⁵ Sterker dan bij Harries speelt in hun onderzoek, dat vooral op de Ciskei en delen van de Transkei gericht is, de invloed van de belangrijker wordende Europese samenleving een rol. Zij wijzen daarbij op de intensievere staatscontrole op het dagelijks leven, de groeiende verspreiding van het christendom, de opkomst van de trekarbeid (onder invloed van de mijnheeraren) en de verminderende mogelijkheid voldoende voedsel te produceren.³⁶ De invloed van deze factoren deed zich in Pondoland, het studiegebied van Beinart, pas zeer laat in de negentiende eeuw gelden.³⁷ Vooral de runderpestepidemie van 1896 ging toen de levenswijze van de Mpondo bedreigen. Het verlies van vee bepaalde voor een groot deel de organisatie van de trekarbeid uit Pondoland, die eigenlijk toen pas echt op gang kon komen. Mpondo vertrokken niet op eigen gele-

³⁴ Harries, 'Kinship', 154.

³⁵ Bundy en Beinart, 'Hidden Struggles'.

³⁶ Bundy en Beinart, 'Hidden Struggles'.

³⁷ Beinart, 'Joyini Inkomo' 199. Zie ook Beinart, *Political Economy of Pondoland*.

genheid naar de mijnen, maar migratie uit Pondoland werd geregeld door agenten. Alleen op deze wijze was het mogelijk voorschotten uitbetaald te krijgen. Vaak vond deze uitbetaling plaats in natura, in vee. Op deze wijze kon de veestapel van de Mpondo weer worden aangevuld en kon trekarbeid dienen om het traditionele leefpatroon (voorlopig) in stand te houden. Door trekarbeid verkregen vee kon daarnaast ook worden ingezet in de landbouw. Er valt een sterke toename van het aantal door ossewagens voortbewogen ploegen te constateren. In dezelfde periode dat massale migratie uit Pondoland op gang kwam, was de export van landbouwproducten het hoogst. Interessant is ook de constatering van Beinart dat het onderbrengen van Afrikaanse arbeiders in grote barakken, bekend als *compounds*, niet alleen voor de mijnneigenaren maar ook voor de Mpondo samenleving een belangrijke functie vervulde.³⁸ De kans dat de trekarbeiders terug zouden keren en deel uit zouden blijven maken van de oorspronkelijke samenleving werd zo aanmerkelijk groter. Ook de kans dat de Mpondo gecorrumpeerd zouden raken door het leven in de stad op een groot deel van hun inkomen er doorheen zouden jagen, werd zo veel kleiner. Door het compoundsysteem kon het in de mijnbouw verdiende loon voor een groot deel weer ten goede komen aan de Afrikaanse gemeenschap. Hoewel er grote verschillen zijn tussen Mozambique en Pondoland en de migratie uit deze gebieden een duidelijk verschillend karakter had, al was het alleen al door de verschillen in tijd dat de migratie op gang kwam, zijn er ook overeenkomsten. In beide gevallen was trekarbeid een belangrijk middel om een in toenemende mate bedreigde traditionele samenleving voort te laten bestaan. Niet alleen financieel, ook cultureel kon trekarbeid een tijd lang de Afrikaanse samenlevingen beschermen.

De sociaal-historici hebben uiteraard niet de bedoeling om hiermee een apologie te geven voor het systeem van trekarbeid zoals dat tegenwoordig functioneert. In een recente studie van Colin Murray over trekarbeid in Lesotho wordt wat dat betreft met instemming een citaat van Monica Wilson aangehaald: 'Migrant labour continuing over a long period of time and involving a substantial proportion of the population is I believe the single most destructive force in our society.'³⁹

Trekarbeid leidde op lange termijn tot ontwrichting van de Afrikaanse gezinnen en maakte een evenwichtige economische ontwikkeling onmogelijk. Zelfs wanneer we voorbijgaan aan het feit dat alleen de slechtste stukken land als thuislanden voor de Afrikaanse bevolking mogen dienen, dan nog is alleen al het feit dat een groot deel van de mannen in de produktieve leeftijd elders werk moest zoeken, voldoende verklaring voor de ellendige economische situatie waarin de door zwarten bewoonde gebieden, of ze een onafhankelijke status hebben of niet, heden ten dage verkeren.

V

Het recente onderzoek van de sociaal-historici naar de ontwikkelingen in de stedelijke gebieden concentreert zich op andere problemen. De nadruk komt hier te liggen op de wijze waarop de Afrikaanse bevolking in staat is geweest de eigen cultuur te handhaven en het zelfrespect te bewaren.

³⁸ Beinart, 'Joyini Inkomo', 219.

³⁹ Colin Murray, *Families Divided, The Impact of Migrant Labour in Lesotho* (Cambridge 1981).

De Afrikanen die zich in de stedelijke gebieden vestigden, hadden weinig mogelijkheden voor zich zelf een economische onafhankelijke positie te veroveren. Buiten industrie, mijnen en dienstpersoneel, lagen er voor hen voornamelijk mogelijkheden in de marge van de samenleving, in de criminaliteit, illegale drankhandel en prostitutie.⁴⁰ Een ander groot probleem was de culturele heterogeniteit. In de steden vestigden zich Afrikanen uit alle delen van zuidelijk Afrika, die daar in contact kwamen met kleurlingen, waarvan de sociaal-economische status nog niet duidelijk vastgelegd was, en arme blanken. Gezamenlijk vormden zij een beginnend stedelijk proletariaat. In de nieuwe stedelijke omgeving is een nieuwe werksfeer en temidden van mensen met een vaak heel andere achtergrond werd het steeds moeilijker de eigen identiteit te bewaren. Een heel aardig inzicht in het soort problemen dat zich voor kon doen wordt gegeven door Deborah Gaitskell in haar artikel 'Wailing for purity'.⁴¹ In dit artikel worden de problemen van Afrikaanse moeders behandeld die verantwoordelijk gesteld voor het bewaren van de maagdelijkheid van hun dochters, steeds meer moeite krijgen die taak te vervullen. In de Afrikaanse samenlevingen werd voorechtelijk geslachtsverkeer in het algemeen afgewezen. Door de invloed van de missionarissen werd voorechtelijk geslachtsverkeer nog duidelijker een taboe. Aan de andere kant was het in de steden steeds moeilijker voor Afrikaanse moeders om hun dochters te behoeden. De botsing tussen een traditionele en een nieuwe christelijke en stedelijke cultuur en de problemen voor de vrouwen werden nog eens versterkt doordat de missionarissen elke vorm van seksuele voorlichting door moeders afwezen. Hierdoor konden seksuele contacten des te eerder tot ongewenste zwangerschappen leiden. Bovendien kwam door de toegenomen trekarbeid en de daardoor toegenomen afwezigheid van de mannen de verantwoordelijkheid voor de opvoeding steeds meer bij de vrouwen terecht. Gebedsbijeenkomsten waar voor het behoud van de moraliteit van de dochters werd gebeden konden de problemen niet oplossen.

De onmogelijkheid de eigen normen en waarden in een veranderende samenleving te handhaven zal voor velen grote problemen hebben opgeleverd. Nieuw zelfrespect kon dan ook niet ontstaan door oude waardensystemen vast te houden, maar door culturele assimilatie. Muziek en dans hebben in dit opzicht een zeer belangrijke rol gespeeld.⁴² Traditionele dansen waren in de *compounds* aanvankelijk een middel om de eigen groepsidentiteit in een vreemde omgeving te kunnen handhaven. In dit dansen was een sterk wedijverend element te onderkennen aanvankelijk tussen de verschillende etnische groepen, later meer en meer tussen individuen.⁴³ Dansen kon zo uitgroeien tot een belangrijk middel voor Afrikanen om zich aan te passen aan de nieuwe omgeving, een combinatie van traditionele en nieuwe stedelijke elementen.⁴⁴

Ook in de muziek was sprake van een samensmelting van traditionele en nieuwe elementen, aanvankelijk via de zendingsstations waar een versmelting plaats vond

⁴⁰ Zie: Charles van Onselen, *Studies in the Social and Economic History of the Witwatersrand 1886-1914*, *New Babylon II, New Nineveh* (Harlow, Essex 1982).

⁴¹ Gaitskell, 'Wailing for Purity'.

⁴² Andre Procter, 'Class Struggle, Segregation and the City: A History of Sophiatown, 1905-1940' in: Bozzoli ed., *Labour, Townships and Protest*, 49-90; Coplan, 'Emergence of an African Working Class Culture'; Coplan, 'African Performer'.

⁴³ Coplan, 'Emergence', 361.

⁴⁴ Coplan, 'Emergence', 361.

van Afrikaanse en christelijke muziek, later in de steden.⁴⁵ In de steden werden met name ook Afro-amerikaanse invloeden belangrijk. In de ervaringen van de Afro-amerikaanse bevolking konden vele Afrikanen zich herkennen, waardoor elementen uit jazz en ragtime in de Afrikaanse muziek een belangrijke rol konden gaan spelen.⁴⁶ In het gebruikte instrumentarium en in de composities blijkt ook een Britse invloed; in plaats van de traditionele Afrikaanse instrumenten kwamen gitaren, violen en blaasinstrumenten. Vooral in de muziek vonden veel Afrikanen in de steden een gemeenschappelijke culturele uitingsvorm. De verschillende muziekvormen, die in de steden en vooral rond Johannesburg ontstonden waren tegelijk een uitdrukking van aparte sociale groepen als een belangrijke uitdrukking van de aanpassing van de Afrikanen aan de steden.⁴⁷ Volgens Coplan kon door de weigering van de blanken sociale verschillen bij de Afrikaanse bevolking te erkennen, muziek zowel een uitdrukking worden van de verschillende groepen in de Afrikaanse sociale stratificatie, als een integrerend element in diezelfde Afrikaanse samenleving.⁴⁸ Als voorbeeld kan de muziek van Caluza dienen, een Afrikaanse componist van koormuziek met sterke ragtime invloeden. Zijn muziek was zowel een bron van trots voor de zwarte burgerij als een bron van nationalistische informatie.⁴⁹

Belangrijker nog dan de ontwikkeling van een eigen zwarte stedelijke cultuur is het ontstaan van werkelijk geïntegreerde zwarte gemeenschappen en het ontstaan van een zwart bewustzijn geweest. Van Onselen heeft in een reeks van artikelen aandacht besteed aan de ontwikkelingen in de onderste lagen van de snel groeiende stedelijke samenleving rond de Witwatersrand.⁵⁰ Al in een vroeg stadium meent hij tekenen van een beginnend klassebewustzijn onder de Afrikaanse bevolking te kunnen ontdekken. Bijvoorbeeld bij het huispersoneel. En in het begin van de twintigste eeuw leefde bij vele blanken de vrees voor agressief gedrag van hun 'houseboys'.⁵¹ Zoals een krant schreef: 'Beware of your houseboy for under the innocent front may be lurking and lying latent the passions of the panther and worse.'⁵²

De angst voor het 'black peril' die hier het gevolg van was werd nog eens versterkt door het optreden van de zogenaamde Amalaita bendes,⁵³ bendes gevormd door de laagst betaalde *houseboys* en werklozen. In de periode 1906-08 toen de lonen van de *houseboys* snel daalden bereikten de activiteiten van de Amalaita bendes hun hoogtepunt. Kenmerkend voor hun optreden was naast het bedrijven van allerlei vormen van kleine criminaliteit vooral het lastig vallen van diegenen die zij als hun belangrijkste onderdrukkers zagen, blanke vrouwen.⁵⁴

Ook het optreden van de 'Ninevites', bendes van vaak nog kort tevoren van het platteland afkomstige Zulu's, wordt door Van Onselen, althans ten dele als een vorm

⁴⁵ Coplan, 'Emergence', 366 e.v.

⁴⁶ Coplan, 'African Performer', 189; Coplan, 'Emergence', 371.

⁴⁷ Coplan, 'Emergence', 370.

⁴⁸ Coplan, 'African Performer', 188.

⁴⁹ Coplan, 'Emergence', 370 e.v.

⁵⁰ Deze zijn verzameld in zijn *New Babylon* en *New Nineveh*.

⁵¹ Van Onselen, 'The Witches of Suburbia: Domestic Service on the Witwatersrand' in: Van Onselen, *New Nineveh*, 1-73.

⁵² Van Onselen, 'Witches', 49.

⁵³ Van Onselen, 'Witches', 54 e.v.

⁵⁴ Van Onselen, 'Witches', 59.

van beginnend klassebewustzijn beschouwd.⁵⁵ Deze Ninevites waren actief vanaf het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw tot rond 1920. Vaak richtten zij zich tegen Afrikaanse arbeiders. Wanneer deze aan het eind van de week met hun loonzakje naar huis gingen, werden zij beroofd. Deze vorm van diefstal wordt door Van Onselen terecht als anti-sociaal banditisme betiteld.⁵⁶ Sommige periodes, en met name aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, hebben de Ninevites zich echter meer tegen blanke bezittingen gekeerd en brachten zij groepen uit de Afrikaanse lompoproletariaat en delen van de arbeidende klasse bij elkaar in een beweging die weliswaar in wezen nog a-politiek was maar tegelijkertijd een revolutionair potentieel in zich droeg.⁵⁷

De groei van een zwarte identiteit en het steeds veelvuldiger optreden van gewapende bendes—bovengenoemde voorbeelden zijn er uiteindelijk slechts twee uit velen—vormden een toenemende bron van zorg voor de blanke overheid, die zich gedwongen zag, maatregelen te nemen om de onafhankelijke stedelijke en politieke cultuur de kop in te drukken. Een kenmerkend voorbeeld in dit verband is de vernietiging van Sophiatown, een zwarte woonwijk bij Johannesburg (1956). Sophiatown was een van de 'black freehold suburbs', waar in het begin van de eeuw Afrikanen in staat waren geweest eigen grond te kopen en dus ook eigen huizen te bezitten.⁵⁸ Mede hierdoor kon in Sophiatown een veel onafhankelijker zwarte gemeenschap ontstaan dan elders, met eveneens een duidelijk eigen culturele identiteit.⁵⁹ Juist in Sophiatown zien we ook weer het tweeslachtige dat kenmerkend is voor de zwarte Afrikaanse cultuur. De tegenstelling tussen aan de ene kant de cultuur van de zwarte elite, met zijn burgerlijke aspiraties onder duidelijk christelijke invloeden en daarmee ook een sterk moralisme en een afkeer van de volkscultuur, en aan de andere kant diezelfde volkscultuur, terwijl er toch een culturele eenheid ontstond, omdat de zwarte gemeenschap van buiten af als een eenheid werd gezien.⁶⁰ Voor de Europeanen kreeg die Afrikaanse cultuur in toenemende mate beangstigende trekken. Uit heel Johannesburg trokken in de weekends de Afrikaanse arbeiders naar Sophiatown om daar te drinken en te dansen. Door de grootscheepse consumptie van vaak illegaal gebrouwen bier en illegaal gestookte alcohol speelde een en ander zich ook nog af in een half criminele sfeer.⁶¹ Ook het bende-wezen, dat andere aspect van Afrikaanse cultuur en klassebewustzijn bloeide in Sophiatown, een toenemende bron van zorg voor de blanke overheid.⁶² Belangrijk hierbij is dat de overheid vreesde dat in de ogen van de Afrikaanse bevolking de 'straatbendes' geïdealiseerd zouden worden en zouden worden beschouwd als een soort verzetshelden, vooral ook door de belangrijke rol die deze bendes speelden bij het af en toe oplaaierend verzet tegen overheidsmaatregelen. Verzet dat zich richtte tegen uitbreiding van de pasjeswetten, tegen verhoging van de transportkosten, zeer belangrijk niet alleen voor Sophiatown, maar ook voor andere

⁵⁵ Van Onselen, 'The Regiment of the Hills-Umkosi Wezintaba: the Witwatersrand Lumpenproletarian Army, 1890-1920' in: Van Onselen, *New Nineveh* 171-201.

⁵⁶ Van Onselen, 'Regiment', 195.

⁵⁷ Van Onselen, 'Regiment', 195.

⁵⁸ Tom Lodge, *Black Politics in South Africa Since 1945* (Londen en New York 1983).

⁵⁹ Coplan, 'African Performer', 193.

⁶⁰ Coplan, 'African Performer', 188.

⁶¹ Procter, 'Class Struggle, Segregation and the City', 81.

⁶² Lodge, *Black Politics*, 97.

zwarte wijken omdat deze vaak zeer ver van industrie en mijnen gelegen waren, tegen maatregelen die illegaal drank stoken moesten verbieden—een belangrijke bron van inkomsten voor veel Afrikanen—, enzovoort. De aanwezigheid van gewapende en potentieel revolutionaire straatbendes en de ontwikkeling van een als bedreigend ervaren cultuur met nationalistische elementen, kunnen als belangrijkste motieven voor de overheid worden gezien om Sophiatown te vernietigen en de bewoners over te plaatsen naar door blanken beheerste zwarte wijken. In het verzet dat tegen de vernietiging van Sophiatown ontstaat, wordt opnieuw de paradox duidelijk dat de zwarte gemeenschap aan de ene kant door de buitenwereld tot eenheid gedwongen werd, maar tegelijkertijd grote interne tegenstellingen kende. In de ogen van Tom Lodge was het verzet tegen de ontruiming van het African National Congress (ANC) uiteindelijk dan ook niet effectief omdat de leiders van het ANC, afkomstig uit de Afrikaanse elite, op grond van hun opvoeding en hun normen- en waardenpatroon een al te heftige confrontatie uit de weg gingen, terwijl de bereidheid tot veel heftiger verzet onderaan de samenleving in ieder geval in latente vorm aanwezig was.⁶³

VI

Tot slot zullen we de vraag moeten beantwoorden of door de sociaal-historici inderdaad belangrijke bressen zijn geschoten in het structuralistische bolwerk. Naar onze mening zijn in dit verband de ontwikkelingen rond Sophiatown exemplarisch. In de eerste plaats omdat rond Sophiatown, maar ook in andere zwarte woonwijken buiten de 'reserves' toch een onafhankelijke zwarte cultuur kon ontstaan. Een teken dat de controle van de blanke overheid nog lang niet perfect was. In de tweede plaats laat Sophiatown zien dat de overheid in staat was haar onwelgevallige ontwikkelingen, of in ieder geval ontwikkelingen die niet binnen het systeem pasten, radicaal de kop in te drukken.

De groei naar de huidige apartheidssamenleving is, dat kunnen we met de sociaal-historici eens zijn, niet alleen maar een gevolg geweest van een door de overheid en de mijneigenaren geleid proces van 'social engineering'. Ook de bij het apartheidssysteem horende sociale controle is niet overal gelijktijdig opgelegd. De controle groeide geleidelijk, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het voorkomen van stakingen in de voor het systeem zo belangrijke mijnen.⁶⁴ Nog in 1946 vond in de Witwatersrand een staking plaats waar 60,000 Afrikaanse mijnarbeiders aan deelnamen, getalsmatig de grootste staking uit de Zuidafrikaanse geschiedenis.⁶⁵ Zelfs in de *compounds* bestonden blijkbaar nog controleproblemen. De reacties van de overheid waren dan ook zeer heftig. Vijf dagen na het uitbreken van de staking was iedereen weer aan het werk, geen enkele van de eisen was ingewilligd, er waren tenminste 12 Afrikanen gedood en meer dan 1000 gewond. Het is jammer dat door de sociaal-historici weinig aandacht is besteed aan de *compounds*. Gebrek aan bronnenmateriaal, mede ook doordat de *Chamber of Mines* weigert sommige historici toegang tot haar archieven te

⁶³ Lodge, *Black Politics*, 109.

⁶⁴ Dan O'Meara, 'The 1946 African Mineworkers' Strike and the Political Economy of South Africa', *Journal of Commonwealth and Comparative Politics* 13 (1975) 146-173.

⁶⁵ O'Meara, 'Mineworkers' Strike', 149.

⁶⁶ Van Onselen, *New Babylon*, xi-xii.

geven,⁶⁶ heeft hierin een rol gespeeld. Misschien is ook het feit van belang dat in de *compounds*, ondanks de staking van 1946 de greep van de mijneigenaren altijd zo sterk is geweest dat zich geen eigen Afrikaanse cultuur kon ontwikkelen.

Hoe stevig de controle in ieder geval op den duur is geworden moge blijken uit de gebeurtenissen in Soweto in 1976. Afrikaanse arbeiders werden toen door de overheid losgelaten uit de *compounds* om tezamen met de politie een einde te maken aan de daar woedende opstand.⁶⁷ Maar buiten de *compounds*, en in mindere mate daarbinnen, zijn de controlemogelijkheden van de regering nooit onbeperkt geweest, en er is alle reden aan te nemen dat de Zuidafrikaanse regering in dit opzicht in de toekomst op steeds groter problemen zal stuiten. De traditie van verzet en de kracht van de stedelijke en plattelands Afrikaanse cultuur zal daarvoor zorgen. Dat neemt niet weg dat de greep van de Zuidafrikaanse overheid op de Afrikaanse inwoners zee groot is en is geweest. Of in de woorden van Jimmy Kruger, minister van politiezaken in 1976: 'He (the Black) knows his place, and if not I'll tell him his place. The blacks always say 'We shall overcome' but I say we shall overcome.'⁶⁸

*Rijksuniversiteit
Leiden*

⁶⁷ R. W. Johnson, *How long will South Africa Survive?* (Londen 1977) 199.

⁶⁸ Geciteerd in Johnson, *How long will South Africa Survive?*, 193.